

*Крижановський А. Ф.,
д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України
ректор Міжнародного гуманітарного університету,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права*

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК У ДИСКУРСІ ІСТОРІОСОФІЇ ПРАВА

Анотація. Історіософія правового порядку — це спроба досягнути глибинні і універсальні процеси становлення правового впорядкування суспільної життєдіяльності. Різні епохи — космодіцея, теодіцея та антроподіцея правовопорядку знаменують собою поступ людської думки і суспільної практики. Як це співвідноситься з правовим розвитком України?

Ключові слова: право, правовий порядок, космодіцея правовопорядку, теодіцея правовопорядку, антроподіцея правовопорядку, інтегративне праворозуміння.

Постановка проблеми. Прагнення досягнути складні, нелінійні, глибинні процеси правового впорядкування суспільного життя сучасної України неминуче виводить на проблематику витоків вітчизняного правового порядку не тільки у власній історії, культурі, але й у широкому контексті розгортання цивілізаційного розвитку близького і далекого оточення України протягом становлення її державності і права. Властиві радянській, а, почасти, і пострадянській вітчизняній юриспруденції ортодоксально лінійні уявлення про формування, забезпечення і підтримання правового порядку у суспільстві не можуть бути подолані без проникнення у глибинні пласти правового розвитку України, героїчні і звитяжні, але, й драматичні і, часто-густо, трагічні обставини нашого правового буття.

Правовий досвід українства (певно, як і правовий спадок кожного великого народу), є унікальним за історичною картиною його становлення, за ціннісно-нормативним змістовним наповненням та інституційними характеристиками, і що, може, найважливіше — за своїми специфічними проявами в умовах модернізаційних процесів у світі й Україні. Це й визначає необхідність звернення правників до пізнавального потенціалу наукової дисципліни, яку одні називають філософією історії, а інші — історіософією [1].

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Багатоманіття сучасних історичних дискурсів епохи постмодерну і отриманих завдяки їм різних пояснень історичних подій і процесів не тільки розвінчує концепт «єдиної історичної істини», але й піддає сумнівам саму

можливість адекватної відповіді історичної науки на виклики нової доби. Історична юриспруденція переживає ті ж самі проблеми. Тому, як справедливо зазначає П. П. Музиченко, постановка та дослідження проблеми історії формування правового порядку і його апробації юридичною практикою у контексті загальноеволюційного розвитку правової культури є новими і мають важливе теоретичне і практичне значення. Очевидно, що без глибокої наукової розробки цієї проблеми і використання відповідних висновків в практиці утвердження панування права і побудови правової держави, суспільство весь час буде наштовхуватись на перепони [11,18].

В умовах сучасного правового розвитку, коли загострюються проблеми ієрархізації правових цінностей, зовсім не виключається можливість виникнення в конкретних ситуаціях протиріч між правовими цінностями навіть самого високого рангу. То ж, як зазначає Ю. М. Оборотов, може виникнути питання, що має бути первинним — свобода, справедливість чи порядок? [12, 261]. Відповідь на це питання по-різному складалася у різні часи й у різних народів, і тому саме історіософський зріз опанування природи правового порядку уможлиблює досягнення універсальності ідеї правового порядку не тільки в рамках різних типів праворозуміння [6, 6], але й через звернення до історичного досвіду інтерпретації цієї ідеї мислителями та втілення у життя людського суспільства на різних етапах його розвитку.

Визначена у назві статті ідея, попри дослідження правового порядку великою когортою теоретиків права і представників прикладної юриспруденції, до сьогодні залишається поза увагою не тільки вітчизняних, але й зарубіжних правників. Між тим, здійснена у вітчизняній юриспруденції спроба використання історіософського досягнення правового порядку [8] свідчить, що ідея правового порядку супроводжує думку і суспільне буття протягом всього цивілізованого існування людського соціуму, набуваючи у різні епохи нового розуміння і наповнення.

Викладення основного матеріалу. Користуючись властивими історіософії підходами до періодизації розвитку людства, у процесах становлення, утвердження та розвитку правового

порядку також можливо виокремити такі епохи, як космодіцея, теодіцея та антроподіцея правового порядку.

Космодіцея правопорядку пов'язується з епохою античності, класичними прикладами правового розвитку якої вважаються держави Давньої Греції і Давнього Риму, де були створені дієві для свого часу соціальні, політичні і правові механізми забезпечення правового порядку у суспільному житті. То ж природно, що проблематика впорядкування суспільного буття, в тому числі і правовими засобами, займає вельми важливе місце у працях давньогрецьких філософів і юристів Давнього Риму.

Перш за все, слід відзначити невіддиференційованість понять «правопорядок» та «порядок» у давньогрецькій філософській думці. Термін «порядок», що був одним з найпоширеніших у лексиконі грецьких мислителів, екстраполювався на всі сфери людського життя, і уподібнювався поняттям впорядкованість, лад, устрій, ряд, розряд, благоустрій тощо [9].

Аналіз давньогрецької міфології свідчить про надзвичайно багатий та різноманітний її правовий пласт, який не обмежується хрестоматійно-школярськими (за сприйняттям) фігурами Феміди, Немесиди, Діке. Передусім, вихідним засновком ученя про порядок було поняття космосу, очевидно, уперше введене Піфагором, саме для характеристики впорядкованості Всесвіту. Космос в уявленні давньогрецьких мислителів (зокрема, Анаксагора та Анаксимандра) був гармонійним буттям, чинною складовою якого є земний правопорядок. І навпаки, міркування про світовий порядок, тобто взаємини космічних стихій, здійснювались по аналогії з правовими та моральними нормами у полісі. Природа та людина в досократичній філософії склали певну єдність [14].

Давньогрецькі мислителі були впевнені не тільки у тому, що світовий порядок (гармонія) має вплив на правовий порядок, але й у зворотньому впливові. Порушення законів, обрядів та традицій, на думку полісного суспільства, тягло за собою порушення світової гармонії, а це, в свою чергу — неминучу кару богів. Божий суд немовби мав дві площини: деформація власне нормативної тканини (“Правду замінить кулак”, — лиховісно пророкував Гесіод в своїх “Працях та днях” [2, 147] і погіршення реального буття суспільства. Як вказував В. Дільтей, прадавня віра в те, що правопорядок окремої держави встановлюється богами, трансформувалась у процесі розвитку грецької думки в уявлення про божественний світовий порядок, як причину, що породжує будь-який державний та правовий порядок [5, 354].

Відомо, що здобуток античної епохи не обмежується вельми цінними для майбутньої історії людства міркуваннями мислителів, але й практичним втіленням цих ідей у суспільне буття. Солон, який також є одним із сімки мудреців, вважав, що найбільшим злом для полісу є беззаконність та міжусобиці, а найвищим благом — порядок і закон. Для Солон, який на відміну від теоретиків-філософів, був ще й політиком-практиком, є характерним пошук реальних земних гарантій правопорядку. Ними стали демократичні інститути, започатковані Солонем, та стабільність законів (як відомо, Солон заповідав, щоб встановлені ним закони та інституції не змінювались принаймні протягом ста років). Давньогрецька суспільна думка виробила також усвідомлення про правосуддя як гарантію правопорядку — і ширше, як гарантію процвітання суспільства.

Категорія правопорядку знайшла свій відбиток і в римській правовій науці. Строго кажучи, саме в Римі відбулась певна, хоча й не остаточна секуляризація цього поняття, його відокремлення від інших філософських категорій, пов'язаних з порядком. Стародавнім римлянам, які певною мірою успадкували грецькі уявлення про картину світу, теж був властивим погляд на Всесвіт («божественний космос») як на живий організм, в якому людині також відведене певне місце. Заслугою та новацією римської юриспруденції у порівнянні з Грецією стало введення дихотомії публічного та приватного правопорядків. Традиційно саме приватне право вважається головним надбанням Стародавнього Риму, але, якщо говорити про правопорядок, то не менш важливим є і публічне римське право. У Римі саме громадянин був носієм публічно-правового начала; отже, основою міцності правопорядку виступала людина, а не якийсь механізм, що складається з тих або інших елементів (податків, армії, в'язниць тощо). Римське поняття *statum*, яке можна співвіднести з правопорядком, виступало як сукупність громадян, що володіють в *comitia curiata* всією повнотою *imperium* (вищої влади), що не відокремлюють свій особистий інтерес від інтересу загального, публічного. Гарантією та підґрунтям правопорядку була властиво висока для свого часу правова культура, правова та політична активність римських громадян. Свобода у розумінні римлян була не тільки протиставленням рабського стану, але й можливістю брати участь у суспільних справах. Хрестоматійним фактом є обов'язок повнолітніх громадян напам'ять знати Закони XII таблиць.

У сукупності ж антична епоха в зародковому стані та найзагальнішому вигляді посіяла зерна, які у подальшому проросли і вкорінилися в уявленнях та інституціях західної цивілізації:

впевненості у силі громадянського суспільства, визнанні громадянина автономним від влади суб'єктом права, необхідності процедурних механізмів захисту прав особистості, політико-правової відповідальності посадових осіб за результати своєї діяльності та ін. Ці зерна проросли вже у наступну епоху — **Середньовіччя**, парадигма правового розвитку якого — **теодіцея правопорядку**.

Доба середньовіччя відмітна тим, що вона внесла нові риси в уявлення про правопорядок. Як зазначається, за доби середньовіччя права було ні «багато», ні «мало», і воно не було відсталим та нерозвинутим. Права було рівно стільки, скільки було необхідно суспільству тієї далекої доби, і в багатьох випадках замість нього діяли інші соціальні регулятори, які в окремих випадках виявлялися навіть більш ефективними, ніж воля суспільства та влада суверена» [10, 242]. Серед таких регуляторів — передусім, християнська релігія та її організовані інституції, які принаймні претендували на певну роль в упорядкуванні суспільних відносин.

Середньовічний образ правопорядку формувався в рамках теологічного світогляду, станових обмежень та локалізованої у межах громади (комуни, манора, монастиря) свідомості. Правопорядок практично ще не став категорією юриспруденції, яка переживала своє друге народження, а, скоріше, був лише однією з граней соціальної картини світу. Характерною є термінологічна невизначеність цього поняття, воно постає як туманний, але привабливий образ належного способу життя, невіддільний від інших параметрів соціального буття, а саме морального стану, стану релігійності суспільства. Медієвісти вважають, що, принаймні у ранньосередньовічному суспільстві, так званому варварському, немає права та моралі як різних засад та форм соціальної свідомості та людської поведінки [4, 132-133], вони сприймаються як повністю злитні, мононормативні.

Характерною рисою розуміння правопорядку було усвідомлення його ієрархізації. Ієрархія пронизує всю свідомість середньовічної людини. Ієрархія природи і суспільства створена й очолюється Богом. За Фоною Аквінським, у кожній живій істоті є своє місце у цій ієрархії. Людина, яка має не тільки тіло, але і душу, займає в ній унікальне місце. Для всіх живих істот благом є самозбереження. Живі істоти для цього мають хто кігті, хто ікла або роги або, принаймні, прудкі ноги. Тільки людина народжується позбавленою такого роду властивостей. Натомість їй Богом даний розум, завдяки якому вона може забезпечити своє існування за допомогою рук. Але окремо взята людина знає про те, що їй необхідно для життя, тільки в найзагальнішому

вигляді. Неможливо, щоб одна людина своїм розумом осягнула всі речі такого роду. Людям слід жити у спільноті, щоб кожен її член допомагав іншим у їхньому інтелектуальному поступі, співпрацював з іншими [13, 233-234].

Отже, за доби середньовіччя не відбулося науково-теоретичного прориву у розумінні поняття «правопорядок», але, разом із тим, воно набуло нових рис. Уявлення про правопорядок відображали становий поділ суспільства, у зв'язку з чим кожен стан або корпорація, а деколи й індивід вважався носієм свого власного правопорядку. Був розширений та уточнений понятійний ряд дотичних до правопорядку явищ: стабільність, ненасильство, гарантованість примусовою силою держави. Витоком правопорядку релігійно налаштована середньовічна людина вважала виключно божественну волю, але його дотримання та забезпечення залежали від зусиль людини та створених нею інституцій, зокрема, держави.

Підвалини нового розуміння правового порядку склалися у епоху **антроподіцеї правопорядку**. Прорив у розумінні правопорядку було здійснено англійськими мислителями доби Великого бунту середини XVII ст. Так, на відміну від теологічних побудов середньовічних правників, для Гоббса закон — це штучний розум, а громадянський мир — це здоров'я Левіафана — всеохоплюючої суспільства держави [3, 6]. Конструювання правопорядку для Гоббса було можливим лише на основі природних законів. Перший із них свідчить, що мир і співпраця є більш сприятливими для самозбереження, ніж насильство або тотальна конкуренція. Тому слід шукати миру і слідувати йому. Необхідно покласти край загальній ворожнечі людини з людиною [3, 99]. А для цього необхідно укласти суспільний договір, який дозволить вийти з природного стану і послужить підставою для нової форми взаємного спілкування людей — держави.

Зважаючи на континуум європейської правової культури, можна простежити наступність ідей попереднього періоду, зокрема, в арсеналі правової думки та гуманітарного знання в цілому зберігається ієрархізація соціальних та правових явищ. Але суттєво змінюється основа ієрархії: в її центрі опиняється людина. У цю епоху людина розглядається як сполучна ланка всієї світової ієрархії. У людині розміщена безмежна можливість пізнання, що, на думку Мірандоли, ріднить її з Богом. Людина може бути творцем самої себе, на відміну від тварин і навіть янголів, які є лише такими, якими їх створив Господь [15, 71].

Провісником нових тенденцій у висвітленні правового порядку за модерної доби став Френсіс Бекон. Саме у Бекона з'являється новий момент в усвідомленні призначення права — щастя громадян.

«Щастя», на відміну від «миру», головного лейтмотиву правового дискурсу середньовіччя, стало прапором нового мислення. Особливо чітко цей мотив простежується у працях Вольтера і знаходить своє нормативно-юридичне оформлення у Декларації незалежності США, написаної Т. Джеферсоном.

Доба модерну демонструє вироблення діяльнісного підходу до вивчення правопорядку. Для Р. Їєрінга право є результатом тривалої, нерідко невдалої боротьби за вироблення правил співжиття. Причому формування права вимагало не тільки інтелектуальних, але й величезних вольових зусиль, оскільки юридичні норми завжди зачіпають чий-небудь інтереси, а то і прямо їм суперечать. Право і формувалося, і розвивалося у кривавій боротьбі класів і станів, що добивалися закріплення у праві через законодавство своїх інтересів. Боротьба за право, за твердженням Їєрінга, змінює свій характер після втілення у праві рівності всіх перед законом, свободи власності, промислів, совісті тощо (тобто, фактично, принципів громадянського суспільства). Тепер боротьба повинна вестися не за утвердження у праві яких-небудь нових норм, а тільки за втілення в життя вже існуючого права. На його думку, без боротьби немає права, як без праці немає власності. Разом із біблійним положенням: «У поті чола твого будеш ти здобувати хліб свій» стоїть однаково правильне положення: «У боротьбі знайдеш ти право своє. Із того моменту, коли право відмовляється від своєї готовності до боротьби, воно відмовляється від самого себе».

В рамках антроподіцеї правового порядку виникає велика кількість концепцій і моделей правового впорядкування модерного і постмодерністського суспільства — юридично-позитивістська теорія правопорядку (Г. Ф. Шершеневич), психологічна (Л. Й. Петражицький), соціальна (Г. Д. Гурвич). М. М. Коркунова можна назвати провісником комунікативної теорії права та правопорядку. Він вважав право фактором, що встановлює координацію індивідів у суспільстві [7, 278]. С. А. Муромцев першим серед російських правників почав розвивати інтегративні підходи до розуміння права і правопорядку. Ця поліпарадигмальність студій правопорядку з відчутним тяжінням до інтегративного його розуміння залишається вельми примітною тенденцією доктринального проектування правового порядку і в наш час.

Висновки. Здійснений у рамках статті доволі фрагментарний екскурс, тим не менше, дає можливість висловити гіпотезу про наявність певних проявів загальносвітового правового розвитку в історії становлення права і правового порядку у українського народу. То ж історіософський зріз становлення і розвитку правового порядку в

процесах існування людської цивілізації відкриває можливість з'ясувати ті характеристики генези правового порядку України, які властиві загальнолюдським тенденціям, а відтак, спиратися на них у творенні ґрунтовних основ правового впорядкування сучасної України.

Література:

1. Кислюк К.В. Це зручне поняття «історіософія» / Наукові записки НаУКМА. — 2004. — Т. 25: Філософія та релігієзнавство. — С.14 — 18.
2. Гесиод. Работы и дни : пер. с древнегреч. / Гесиод // Эллинские плэты в переводах В. В. Вересаева; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи и С. Шервинского. — М. : Гос. изд. худ. лит., 1963. — С.141—168. — (Библиотека античной литературы: Греция).
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. — М. : Мысль, 1991. — Т. 2. — 1991. — 931 с.
4. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич // Избранные произведения : в 2 т. — М. ; СПб : Унив. кн., 1999. — (Российские Пропилей). — Т. 2. Средневековый мир. —1999. — С. 17-262.
5. Дильтей В. Собрание сочинений : в 6 т. : пер. с нем. под ред. В. С. Малахова / В. Дильтей; под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова. — М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. — Т. 1. Введение в науки о духе. — 727 с.
6. Клевцов С. В. Идея правопорядка в юридической теории : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. В. Клевцов. — М., 2008. — 26 с.
7. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — СПб : Юрид. центр Пресс, 2004. — 430 с.
8. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура / А. Ф. Крижанівський. — Одеса : Фенікс, 2009. — 504 с.
9. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Итоги тысячелетнего развития : в 2 кн. — М. : АСТ, 2000. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/lose008/txt29.htm>
10. Момотов В. В. «Божий суд» Средневековья глазами современника / В. В. Момотов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2002. — № 5. — С. 242-249.
11. Музиченко П. П. Складові формування правопорядку у Великому Князівстві Литовському / П. П. Музиченко // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри : тези Міжнародної науково-практичної конференції. — О. : Фенікс, 2008. — С. 18-20.
12. Оборотов Ю. Н. Ценностно-нормативные основания стабильного правопорядка / Ю. Н. Оборотов // Актуальные проблемы держави і права : збірник наукових праць. Вип. 49. — Одеса : Юридична література, 2009. — С. 258-263.
13. Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI-XVII вв.). — Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1990. — С. 233-234.
14. Тарасова А. А. Мир как «родной дом человеческого бытия» в Античности / А. А. Тарасова // Credo new : теоретический журнал. — 2008. — № 4. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до журн. : <http://credonew.ru/content/view/778/33/>
15. Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права / И. И. Царьков. — СПб : Юрид. центр Пресс, 2006. — 346 с.

Крижановский А. Ф. Правовой порядок в дискурсе историософии права

Аннотация. Историософия правового порядка — это опыт освоения глубинных и универсальных процессов становления правового упорядочения общественной жизнедеятельности. Разные эпохи — космодицея, теодицея и антроподицея правового порядка знаменуют собой поступь человеческой мысли и общественной практики. Как это соотносится с правовым развитием Украины?

Ключевые слова: право, правовой порядок, космодицея правового порядка, теодицея правового порядка, антроподицея правового порядка, интегративное правопонимание.

Krizhanovskiy A. F. Legal order in diskurse by istoriosofii of right

Summary. Istoriosofiya of legal order is experience of mastering of the deep and universal becomings legal organization of public vital functions. Different epoches — kosmodiceya, teodiceya and antropodiceya law and order signify by itself the step of human idea and public practice. How is it correlated with legal development of Ukraine?

Key words: right, legal order, kosmodiceya law and order, teodiceya law and order, antropodiceya law and order, integrativ understanding of law